

УДК 159.922.736

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.10.3>

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬСЯ У СІМ'ЯХ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Ольга Буковська

*Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського,
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, Україна, 14000
e-mail: obukovska78@gmail.com*

Тамара Мазур

*Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського,
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, Україна, 14000*

Вадим Журов

*Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського,
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, Україна, 14000*

У статті аналізуються сучасні дослідження із проблеми формування емоційної сфери дітей дошкільного віку з родин учасників бойових дій. Зазначається, що сім'ї військовослужбовців, учасників бойових дій – це особлива соціальна група, специфіка якої залежить від соціально-побутових умов, впливу характеру діяльності, індивідуально-психологічних особливостей її членів і ставлення батьків до своїх дітей. Для дітей учасників бойових дій характерні неочікувані, сильні або тривалі хронічні впливи, що формують постійний стресовий фон і чинять деструктивний вплив на них. Висвітлюються специфічні чинники стресу у дітей військовослужбовців: соціальні (зумовлені контекстом служби у ЗСУ); родинно-побутові (зумовлені характером стосунків у родині, типом прив'язаності та типом виховання дітей); особистісні (зумовлені характерологічними особливостями батьків, наявністю алко-, нарко- або фармакозалежностей у батьків); психоемоційні (зумовлені станом дистресу у батьків, нестабільним психоемоційним станом батьків, несприятливими психоемоційними стереотипами у дітей); психодинамічні (зумовлені відсутністю сформованості сприятливих форм подолання наслідків впливу стресових чинників, життєстійкості).

Подаються результати емпіричного дослідження емоційної сфери дітей дошкільного віку із сімей учасників бойових дій і дошкільників із сімей цивільних громадян. Виявлено, що травмуючими факторами впливу на емоційну сферу дитини є: причетність сім'ї до екстремальних обставин; незадоволеність матеріально-побутовими умовами та матеріальним забезпеченням сім'ї; негативне ставлення до ЗСУ в сім'ї; обговорення теми військової служби або воєнних подій у присутності дітей; гіпервимогливість, ліберальний, нестійкий, авторитарний стиль і надмірний контроль у вихованні дітей; деструктивна організація сім'ї, конфлікти; розлучення, виховання дітей у неповній родині; дистрес у військовослужбовця або переживання надмірного стресу у членів родини; зміни у психічному стані або здоров'ї та поведінці військовослужбовця після повернення із зони бойових дій; наявність потреби у зверненні до спеціалістів і негативний досвід звертання або відсутність такого досвіду; емоційний стан дорослого, з яким дитина проводить найбільше часу.

Досвід участі у бойових діях батьків має негативний, психотравмуючий вплив на емоційну сферу дошкільників, що зумовлює необхідність коригувальної роботи з дітьми у закладах дошкільної освіти та побудови системи комплексної реабілітації учасників бойових дій і їхніх сімей на рівні держави.

Ключові слова: емоційна сфера, діти дошкільного віку, військовослужбовці, учасники бойових дій, нервово-психічний розвиток дитини, стрес, психічна травма, реабілітація.

Порушення емоційної сфери особистості останнім часом стають актуальною проблемою у різних вікових і гендерних категоріях населення нашої держави, оскільки вже понад сім років, на жаль, ми змушені захищати свою незалежність. Як наслідок, ми маємо негативні наслідки, які впливають на емоційний фон і здоров'я як учасників бойових дій і їхніх сімей, так і мирних громадян. Звичайно, ці події мають значний вплив на емоційну сферу дітей, батьки котрих захищають кордони України, але досліджень цієї проблеми обмаль, що й зумовило вибір теми для вивчення впливу на емоційну сферу дітей дошкільного віку, які виховуються у сім'ях учасників бойових дій.

Однією із найбільш незахищених і вразливих категорій населення, котра гостро реагує на вплив стресогенних чинників, є діти. Ця категорія є особливою не тільки через вразливий вік, а й через те, що вони особливим чином переживають стресові ситуації. Діти реагують не лише на власну напругу, яка виникає через стрес, а й на психоемоційний стан значимих дорослих [5]. Зокрема, Я.М. Омельченко наголошує на тому, що дитина у момент переживання стресу, втрачаючи відчуття внутрішньої константності, надійності та безпечності, не тільки не отримує підкріплення, а ще й додатково руйнує його через реакції близького оточення [5]. Із цього приводу С.О. Локтаєва [3] відзначає, що типовими ставленням матері до дітей у родинах військовослужбовців є «симбіоз», а батька – «гіперсоціалізація». Автор пов'язує «симбіоз» із тривожною прив'язаністю матері, гіперопікою, а «гіперсоціалізацію» – з орієнтацією батьків на дисципліну, марнославство, престиж, що може стати причиною жорсткого контролю дитини й культивуванні ригідної системи правил і норм. Батьки схильні до строгого розпорядку життя дитини, який не враховує її індивідуальний режим і бажання.

Т.В. Костяк та І.А. Федоніна, котрі досліджували емоційні реакції у дітей із сімей військовослужбовців [2], констатують неадекватний стиль родинного спілкування. За даними їхнього дослідження, більшість відкритих, комунікабельних, емоційних дітей із цієї соціальної групи схильні до агресії, а самотні діти – надмірно тривожні.

Діти учасників бойових дій, як зазначає О.О. Буковська, – це особлива соціальна група, яка постійно попадає під ризик впливу чинників надмірного стресу. Значимі дорослі, котрі перебувають поряд із дитиною у стресових обставинах, грають важливу роль, оскільки формують алгоритм реагування на стрес-фактори. Специфіка переживання дитини дії стресу така: вони орієнтуються не на зміст обставин, а на реакцію близьких дорослих. Ці реакції інтегруються у свідомість дошкільника і відіграють значну роль у процесі подолання стресів, стаючи компонентом життєстійкості [1].

Аналізуючи дослідження із цієї теми, ми дійшли висновків про те, що можна вирізнити такі специфічні чинники надмірного стресу у дітей військовослужбовців:

1. соціальні – зумовлені контекстом військової служби;
2. родинно-побутові – зумовлені контекстом стосунків у сім'ї, типом прив'язаності та типом виховання дітей;
3. особистісні – зумовлені характерологічними особливостями батьків, наявністю алко-, нарко- чи фармакозалежностей у батьків;
4. психоемоційні – зумовлені хронічним станом дистресу у батьків, нестабільним психоемоційним станом батьків, несприятливими психоемоційними стереотипами у дітей.

Метою дослідження було вивчення особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку для підготовки фахівців закладів дошкільної освіти до роботи з дітьми, котрі виховуються у родинах учасників бойових дій і мають досвід переживання травмуючих ситуацій. Були використані такі методи: проєктивні методики М.А. Панфілової «Кактус» і «Малюнок сім'ї», анкета (у google-формі) нервово-психічного розвитку дитини та її емоційних особливостей (А.В. Запорожець), блок методик (у google-формі) на визначення

тривожності, агресивності, імпульсивності (Г. Лаврентьева, Т. Титаренко). Було розроблено анкету для сімей військовослужбовців на основі теорії Л.М. Омельченко (у google-формі). Методи математичної статистики – кількісний і якісний аналізи одержаних результатів для забезпечення об'єктивності діагностики та їх достовірності.

Негативні прояви нервово-психічного розвитку та його емоційних характеристик за методикою нервово-психічного розвитку дитини А.В. Запорожця було виявлено у групі дітей із сімей учасників бойових дій за такими шкалами, як «сон, пробудження», «харчування», «страх», «тривалість переживань», «емоції у грі», «прояви емоцій у грі», «засоби відстоювання інтересів». Позитивні прояви порівняно із контрольною групою було виявлено за такими шкалами, як «співчуття», «добррозичливість із однолітками».

Важливо відзначити, що відмінність у двох групах за критерієм переживання емоцій радості полягає у тому, що діти із сімей учасників бойових дій радіють, коли «сім'я разом», «мама і тато вдома», «прогулянки з татом на річку (риболовлю)», «розваги з батьком», «час разом із батьками», «поїздки родиною». У дітей із контрольної групи радість викликають: «нові іграшки», «телефон», «ігри на комп'ютері», «розважальні центри».

Джерелом «суму, незадоволення, образ» у дітей із родин учасників бойових дій частіше стають на «сварки у родині» (50%), «коли дитину сварять» (30%), «забороняють» (13,3%), «карають» (16,7%), «висловлюють незадоволення» (13,3%), «не чують» (10%), «неправда, обманюють» (6,6%), «не розуміють», «забирають речі без дозволу» (13,2%), «коли вона не контролює ситуацію» (8,4%). Для дітей із контрольної групи джерелом суму стають переважно «покарання» (66,7%), «коли сварять» (16,7%), «забороняють» (16,7%).

Виявленими особливостями емоційної сфери дітей із сімей військовослужбовців за анкетною нервово-психічного розвитку дитини та її емоційних особливостей А.В. Запорожця є такі: дітям із сімей військовослужбовців більшою мірою, ніж дітям із цивільних сімей, властиві такі негативні прояви нервово-психічного розвитку, як неспокійний, тривожний сон і повільне пробудження у тужливому настрої із плачем і роздратованістю, а також вибіркоче харчування за допомогою дорослих, що свідчить про негативний вплив чинників соціально-культурного розвитку середовища, у якому формується особистість дитини. Емоційна сфера дошкільників із сімей учасників бойових дій характеризується більшою мірою, ніж контрольна група, проявом страху (у темній кімнаті, під час покарання, незадоволенням поведінкою дорослими) та проявом під час гри емоцій суму, гніву, сорому, які проявляються, коли дитина карає, б'є, кричить. Водночас дошкільники із сімей учасників бойових дій більше цінують і проявляють співчуття та доброзичливість із однолітками та цінують час, проведений разом із батьками, спілкування з батьком (військовослужбовцем).

Результати за методикою Г. Лаврентьевої, Т. Титаренко показали, що і для дітей із сімей учасників бойових дій, і для дітей із контрольної групи здебільшого характерний низький рівень прояву тривожності, агресивності й імпульсивності, але щодо високого та середнього рівня є відмінності. Тривожність середнього рівня виявлена у більшій кількості дошкільників із сімей учасників бойових дій 16,7% порівняно з дітьми, які виховуються у родині без військового досвіду (10%), тривожність високого рівня (10%) виявлена тільки у групі дітей ветеранів. Це може бути пов'язано як із біологічними факторами (типом нервової системи, темпераментом), так і із соціальними, тобто сімейною ситуацією розвитку та впливами факторів, пов'язаних із військовою тематикою у спілкуванні та переживанні психотравмуючих подій у досвіді членів родини.

Агресивність високого рівня виявлена тільки у дітей із сімей учасників бойових дій (6,7%). Середній рівень агресивності більшою мірою виражений у дітей учасників бойових дій 23,3% порівняно із контрольною групою (16,7%). Це може бути зумовлено як

біологічними чинниками, так і соціальним середовищем, а саме наслідування поведінки та стилю виховання батьків.

Шкала «імпульсивність» високого рівня притаманна дітям із сімей учасників бойових дій у більшій кількості (13,3%), ніж у контрольній групі (3,3%). Середній рівень за шкалою «імпульсивність» виявлено у більшій кількості дошкільників із сімей контрольної групи (26,7%) порівняно з дітьми учасників бойових дій (20%). На нашу думку, це можна пояснити тим, що для дітей у цьому віці природною є спонтанність поведінки, несформованість їх емоційно-вольової сфери, ситуативна мотивація поведінки, нездатність прогнозувати наслідки власних дій і соціальні чинники та наслідування дітьми поведінки батьків та інших дорослих.

Отже, можна підсумувати, що за шкалами «тривожність», «агресивність» та «імпульсивність» високий і переважно середній рівень властивий дошкільникам із сімей учасників бойових дій.

Проективна методика діагностики емоційної сфери «Кактус» М.А. Панфілової спрямована на виявлення стану емоційної сфери дитини, наявності агресії, її спрямованості й інтенсивності. Аналіз малюнків дошкільників за методикою «Кактус» вказує на домінування у досліджуваних із сімей учасників бойових дій таких емоційних, особистісних і поведінкових проявів, як прагнення до домашнього захисту, демонстративність та агресивність, що часто є наслідками сімейної ситуації та способом захисту в соціумі, причинами незрозуміння власних емоцій та емоцій інших, а також невміння керувати ними.

Проективна методика діагностики «Малюнок сім'ї» спрямована на виявлення особливостей внутрішньосімейних стосунків та емоційного фону в родині. За цією методикою було виявлено, що діти з контрольної групи сприймають свою сім'ю психологічно благополучною, у якій панує рівноправність і співпраця, переважає авторитет мами, дитина здебільшого відчуває позитивне ставлення до себе. Діти із сімей учасників бойових дій сприймають сімейну ситуацію емоційно-конфліктною, у якій панує конфронтація й авторитет тата, дитина у такій родині відчуває неприйняття, негативне ставлення у сім'ї до себе та не в змозі задовольнити психічні потреби.

За даними анкетування, більше ніж у половині сімей члени або переживали психотравмуючі ситуації, або переживають певне психологічне напруження і тривожні стани. Те, що половина опитуваних не задоволена побутовими та матеріальними питаннями, може бути негативним чинником впливу на емоційний стан батьків і, як наслідок, впливати на дитину через незадоволення її основних потреб. Ставлення до ЗСУ у сім'ях учасників бойових дій переважає з повагою та вдячністю у 63,3% опитаних. Дослідження показало, що у 66,7% сімей учасників бойових дій тема військової служби та воєнних подій обговорюється у сім'ї, що може бути, з одного боку, психотравмуючим фактором, а з іншого – виховним елементом. Щодо зміни у поведінці учасників бойових дій після повернення із зони АТО/ООС, то 66,7% респондентів відповіли «так, негативні». Ця обставина свідчить про те, що дитина могла спостерігати наслідки певних психосоціальних труднощів, які проявлялися у поведінці учасників бойових дій. 63,3% респондентів зазначили, що була потреба у зверненні до психологів, а реально звернулися тільки 43,3% учасників бойових дій і їхніх сімей. 30% респондентів оцінили взаємостосунки як конфліктні, і це є психотравмуючим фактором для незрілої психіки дитини та її емоційного стану.

Досвід переживання екстремальних подій змінює ставлення до себе, інших і світу, переоцінює цінності, впливає на емоційне реагування людини. 80% опитаних вважають, що тато переживав екстремальні події, у 20% – мама, а самі діти – у 13,3%. 10% респондентів переконані, що всі члени сім'ї переживали екстремальні події. Таким чином, близько 90% сімей мають членів родини, котрі переживали екстремальні події.

Найбільш пріоритетною сферою життя опитувані сім'ї визнали «здоров'я» (у 73,3%) і «дітей» (у 66,7%). У 50% респондентів, за їх оцінкою, демократичні стосунки, що є сприятливим фактором становлення особистості дошкільників. У 30% сімей стосунки нестійкі. Діти у такій атмосфері не розуміють своїх і чужих кордонів, не мають стабільності та впевненості у майбутньому, у них не задовольняється базова потреба у безпеці та надійності. 13,3% опитуваних вважають їхні стосунки авторитарними, що є досить звичним явищем у середовищі кадрових військовослужбовців. У переважній більшості сімей традиційно найбільше часу діти проводять із мамою (83,3%), тобто психоемоційний стан матері та розуміння нею потреб і особливостей вікового й емоційного розвитку дитини надзвичайно важливе, а дружини найбільше страждають від наслідків переживання травми чоловіком.

Щодо проведення вільного часу з дітьми, то 73% сімей надають перевагу прогулянкам на свіжому повітрі. У 63,3% сімей найбільше часу, проведеного у родинному колі, займає перегляд телепередач, що може бути як традиційним пасивним відпочинком, так і наслідком карантинних заходів у нашій державі. Відвідуванню родичів і друзів надають перевагу 50% родин. 40% опитуваних зазначили важливість спільної діяльності, ігор і спорту у спільному проведенні часу, що об'єднує родину та корисно впливає на стосунки та здоров'я.

Таким чином, переживання досвіду травматичних подій учасниками бойових дій суттєво впливає на життя сім'ї, їх стосунки й емоційний фон у родині та, як наслідок, на емоційну сферу та формування особистості дошкільника.

Особливості емоційної сфери дітей із сімей учасників бойових дій, на відміну від дітей, які виховуються у сім'ях без досвіду участі батьків у бойових діях, характеризуються: проявами страху, суму, гніву, сорому, що виявляються у грі, коли дитина «карає» інших, б'є, кричить; більшою вираженістю тривожності, агресивності й імпульсивності на високому і середньому рівнях; співчуттям і доброзичливістю з однолітками; переживанням радості від спілкування з батьками (особливо військовослужбовцями); домінуванням прагнення до домашнього захисту, демонстративністю; сприйманням своєї сім'ї як емоційно-конфліктної, у якій панує конфронтація й авторитет тата; відчуттям неприйняття, негативного ставлення у сім'ї до себе та неможливістю задовольнити психічні потреби.

Проаналізувавши чинники сімейної ситуації розвитку родин учасників бойових дій, ми визначили, що негативними факторами впливу на емоційну сферу дитини є: причетність сім'ї до екстремальних обставин; незадоволеність матеріально-побутовими умовами та матеріальним забезпеченням сім'ї; негативне ставлення до ЗСУ в сім'ї; обговорення теми військової служби або воєнних подій у присутності дітей; гіпервимогливість, ліберальний, нестійкий, авторитарний стиль і надмірний контроль у вихованні дітей; деструктивна організація сім'ї, конфлікти; розлучення, виховання дітей у неповній родині; дистрес у учасників бойових дій або переживання надмірного стресу у членів родини; зміни у психічному стані або здоров'ї та поведінці учасників бойових дій після повернення із зони бойових дій; наявність потреби у зверненні до спеціалістів і негативний досвід звертання або відсутність такого досвіду; емоційний стан дорослого, з яким дитина проводить найбільше часу.

Отже, досліджуючи емоційну сферу дітей дошкільного віку, котрі виховуються у сім'ях ветеранів, ми з'ясували, що досвід участі у бойових діях батьків має психотравмуючий вплив на нервово-психічний розвиток, емоційні реакції та поведінкові прояви у дошкільників. Це свідчить про те, що, по-перше, участь у бойових діях має негативний вплив на психічне й емоційне здоров'я наших захисників; по-друге, у нашій країні відсутня повноцінна та дієва система реабілітації та повернення до мирного життя учасників

бойових дій; по-третє, відсутня культура звернення за допомогою до психологічних служб для покращення якості життя. Найбільш кричущим є те, що страждають сім'ї ветеранів, зокрема діти, яких і захищали на Сході їхні батьки. Вважаємо за необхідне проводити коригувальну роботу, спрямовану на подолання стресу та гармонізацію емоційної сфери дошкільників у закладах дошкільної освіти.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, а тільки окреслює її глибину та серйозність. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у вивченні питань психологічної допомоги сім'ям ветеранів і впливу на становлення особистості дитини психотравмуючого досвіду батьків – учасників бойових дій.

Список використаної літератури

1. Буковська О.О. Психологічна допомога сім'ям військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 29–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPN_2015_128_9.
2. Костяк Т.В., Федонина І.А. Психологические особенности детско-родительских отношений в семьях военнослужащих. *Психологические исследования*. 2009. № 1 (3). URL: <http://psystudy.ru/num/2009n1-3/52-kostyak3>
3. Локтаева С.А. Индивидуально-типические характеристики детей в семьях кадровых военнослужащих. *Вестник университета*. 2014. С. 281–285.
4. Мазур Т.В. Інтегральна характеристика психологічної стійкості особистості у важких життєвих ситуаціях. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. Вип. 1. С. 40–45.
5. Омельченко Я.М. Специфіка чинників надмірного стресу у дітей військовослужбовців. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v3/i14/7.pdf>.
6. Журов В., Новік Д. Психотравма – новий підхід. *Психолог*. 2017. № 1/2. С. 9–12.

FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF PRESCHOOLERS WHO ARE RAISED IN THE MILITANTS' FAMILIES

Olga Bukovska

*Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky,
83, Slobidska str., Chernihiv, Ukraine, 14000
e-mail: Obukovska78@gmail.com*

Tamara Mazur

*Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky,
83, Slobidska str., Chernihiv, Ukraine, 14000*

Vadim Zhurov

*Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky,
83, Slobidska str., Chernihiv, Ukraine, 14000*

In the article it is analyzed modern research on the problem of forming the emotional sphere of preschool children from the militants' families. It is noted that the families of servicemen, militants – is a special social group, the specifics of which depend on social conditions, the impact of the nature of activities, and individual psychological characteristics of its members and the attitude of parents to their children. Children of militants are characterized by unexpected, strong or prolonged chronic effects that form a constant stressful background and have a destructive effect on them. Specific stress factors of militants' children are highlighted: social (due to the context of service in the Armed Forces); family and household

(due to the nature of family relationships, type of attachment and type of children upbringing); personal (due to the characteristics of parents, the presence of parents' alcohol-, drug- or pharmaco-dependence); psycho-emotional (due to the state of parents' distress, unstable parents psycho-emotional state, unfavorable children psycho-emotional stereotypes); psychodynamic (due to the lack of formation of favorable forms of overcoming the effects of stress, vitality).

The results of the empirical study of the preschool children emotional sphere from the militants' families and preschoolers from the civilians' families are presented. It was found that the traumatic factors influencing the child's emotional sphere are: family involvement in extreme circumstances; dissatisfaction with living conditions and material support of the family; negative attitude to the Armed Forces in the family; discussion of the topic of military service or military events in the presence of children; hyper-demanding, liberal, unstable, authoritarian style and excessive control in the upbringing of children; destructive organization of the family, conflicts; divorce, upbringing of children in a single-parent family; distress in a serviceman or experiencing excessive stress in family members; changes in the mental state or health and behavior of the serviceman after returning from the combat zone; the presence of the need to turn to specialists and the negative experience of treatment or lack of such experience; the emotional state of the adult with whom the child spends the most time.

The experience of participation in hostilities of parents has a negative, psycho-traumatic impact on the preschoolers' emotional sphere, which necessitates corrective work with children in preschool education and building a system of comprehensive rehabilitation of militants and their families at the state level.

Key words: emotional sphere, preschool children, servicemen, militants, neuropsychological development of a child, stress, mental trauma, rehabilitation.